

Олександр Зелінський

СЛОВО НА ЗАХИСТ ГИМНУ

Якось мені довелося прочитати в електронному варіанті часопису «Новое время» статтю Павла Левицького «Український постколоніалізм. Що це і як з ним боротися»¹. У статті є цілий ряд слушних спостережень над нашим суспільним життям, і можна було б загалом погодитися з ними, якби не... цілий пасаж, присвячений нашому державному гимну. Автор вважає текст гимну рудиментом минулого і не знаходить для нього місця в сучасному суспільному житті України. На жаль подібні погляди є не поодинокими. Вони час від часу лунали і в минулому, але останнім часом інтенсивність їхньої появи вражає. Найбільш зауваженою і негативістськи агресивною в цьому плані назовемо публікацію філософа Сергія Дацюка в інтернет-виданні «Українська правда»². Філософські канони, що на них спирається автор, не узгоджуються з постулатами гимну. Гимн України треба змінити – такий висновок автора статті. Поява цих та подібних заперечувальних виступів змушують нас дещо докладніше спинитися на особливостях тексту гимну, відповідно до тематики обвинувачень. Таких обвинувачень є кілька.

1. Гимн «Ще не вмерла України» має похоронний характер, він не несе мобілізуючої, активізууючої сили, а тому не здатний виконувати функцію державного символу.

Такому обвинуваченню піддаються обидва варіанти початку твору – побутовий давніше зі словами «Ще не вмерла Україна» і теперішній – зі словами «Ще не вмерла **України** і слава, і воля». Носії такої критики вигадують один від одного дошкульніші сюжети, в яких знесилена Україна «ще не вмерла», але обов'язково мусить вмерти, більше того, стоїть вже на порозі своєї загибелі.

Вони не враховують того факту, що перед ними не політична програма певної партії, не інформативно-публіцистичний документ, а мистецький твір, що в силу своєї ідейно-патріотичної наповненості і мистецької образності став музично-поетичним символом держави. Вони сприймають мистецьку мову конкретно – кожне слово у відриві від історико-семантичного навантаження загального змісту твору. Про асоціативне мислення тут не може бути й мови. А ще немає уяви про українську ментальність та символічні вирази, характерні для української мови.

Як вже зазначалося, найбільше застережень у критиків викликає перший рядок словесної частини гимну. А тим часом вираз «ще не вмерла» має в українському художньому та й побутовому мовленні глибоке історичне коріння, і то не для констатації негативу, а навпаки, для ствердження позитиву. З ним ми зустрічаємося, зокрема, в Літопису Григорія Грабянки, де він приписується нікому іншому як нашому великому гетьманові Богданові Хмельницькому. Описуючи історію входження Богдана Хмельницького в конфлікт з польською владою, Грабянка так описує реакцію Хмельницького на образливі проти нього дії шляхтича Чаплинського «Ляхи, –

¹ Павел Левицкий. Украинский постколониализм. Что это и как с ним бороться. НВ. 2018. № 4.

² Сергій Дацюк. Про гімн України. *Українська правда*. Блог Сергія Дацюка. 31 липня 2020 р.

мовив, – нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!»³. Варто нагадати, що «козацькою матір'ю» козаки називали Запорізьку Січ, а пізніше цей вислів став використовуватися для означення всієї України, а то й української ідеї загалом.

Так що ж прорік в гніві ображений Богдан Хмельницький? Невже Хмельницький повідомляє своєю реплікою про передбачувану смерть «козацької матері», тобто Запорізької Січі, чи то України? Звичайно – ні! Слова репліки є грізним попередженням кривдникові про неминучу розплату за заподіяні кривди і набуває тої ж могутньої сили, що і знаменне Бульбове «Є ще порох в порохівницях!» Саме так, напевно, зрозумів цю фразу і Чаплинський, про що свідчить його реакція на слова Хмельницького: «Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигирин двома киями бити»⁴. Виходить так, що шляхтич Чаплинський був набагато розумнішим, а отже, і здогадливішим від наших теперішніх критиканів гимну. Адже він правильно потрактував слова «ще козацька не вмерла мати» як грізний виклик собі, а не як сльозливо заанонсовану смерть матері козаків.

Нам не відомо, чи Хмельницький зімпролізував крилатий вислів, чи використав його як такий, що вже побутував серед козаків. У кожному разі в історичних документах від XVII ст. вислів «Ще не вмерла козацька мати» не раз фіксувався дослідниками, зокрема є в популярній українській приказці – «Доки шабля в руці, то ще не вмерла козацька мати»⁵.

Саме в такому контексті використовує його і Яків Головацький в листі до П. Куліша⁶. Та й сам Куліш не цурався використовувати подібну фразу у своїй поезії. Так, зокрема, своє глибоко патріотично налаштоване послання до Варфоломея Шевченка він закінчує словами:

«Годі, браття, сумувати,
Ще не вмерла наша мати»⁷.

Мислячи логікою критиканів гимну, можна було б подумати, що автор вірша заспокоює товариство тим, що їхня мати поки що не вмерла, хоча таки незабаром помре. Водночас ці два рядки вірша швидше за все можна розтлумачити так: Куліш закликає побратимів не сумувати, а тішитися тим, що на сторожі них стоїть мати-батьківщина, яка й надалі буде наснажувати їх своїми життєдайними соками.

Та найбільш концептуально вірно прочитав, усвідомив і відтворив мистецьким словом початкові слова гимну Іван Франко в своїй поемі «Великі роковини». Поема написана спеціально до святкування 200-ліття Нової української літератури, започаткованої І. Котляревським. «Великі роковини» – масштабне поетичне полотно, в якому змальовано низку етапних подій в житті українського народу на шляху його самовизначення. Автор не обмежується зображенням вершинних моментів української історії. В поле його зору потрапили також поразки, сумніви і труднощі боротьби.

³ Збірник козацьких літописів: Густинського, Самійла Величка, Грабянки / упоряд. та пер.: В. Крукотень та ін. Київ : Дніпро, 2006. 967, [7]. С. 887.

⁴ Там само.

⁵ Україна – це ми! URL: <https://we.org.ua/kultura/znamenyti-kozatski-prysliv-ya-ta-prykazky/>

⁶ Основа. 1862. Липець (юль). С. 69.

⁷ Куліш П. До Варфоломея Шевченка. Основа, 1861. Ч. 9.

Але поступовий рух веде до переможної вершини, віру в досягнення якої увінчує строфа:

Довго нас наруга жерла,
Досі нас наруга жре,
Та ми крикнім: «Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!»

Тут у словах «Ще не вмерла» звучить і гнів, і сила, і протест, і впевненість у досягненні мети. Ми навели кілька прикладів застосування виразу, що починається запереченням зі словами «Ще не...». Всі ці приклади пов'язані з минулим часом. В доповнення сказаного слід зазначити, що подібне оформлення позитивної думки можна зустріти і в наш час. Згадаймо хоча б слова з «України» – популярної патріотичної пісні Т. Петриненка: «Ще наша свічка не згоріла, ще наша молодість при нас». Коментарі будуть тут вже зайвими.

Тому можна сказати, що текст українського державного гімну – це плоть від плоті українського мислення та історії. Це стверджує і згадка в наступних рядках про росу на сонці, від якої згинуть «воріженьки», прославлення козаків, як лицарів свободи, і панування «у своїй сторонці».

2. Зміст гімну «Ще не вмерла Україна» не є актуальним. Він оспівує події, які вже давно минули і не зворушують серця сучасних українців, перед якими стоять зовсім інші завдання і перспективи, ніж ті, про які співається в гімні. Гімн не відповідає вимогам сучасного суспільно-політичного життя України, а, отже, підлягає заміні. Критики вважають цей закид гімну найбільш вагомим і безапеляційним.

На це зауважмо таке: державні (національні) гімни не створюються для кожного історичного періоду життя країни (нації). Український гімн є гімном боротьби. Такі гімни, як правило, випробовуються народом в політичному протистоянні та боротьбі за свою свободу впродовж певного періоду і відбираються з числа улюблених масових пісень, піднімаючись до всенародного визнання на гребені якоїсь значної історичної події або всенародного руху.

Зауважмо, що кожен гімн, ставши символом колективної волі, стає явищем позаісторичним (надісторичним). Це означає, що будучи виконаним в різний час, при різних обставинах і в різних місцях, він сприймається з такою ж емоційною наснагою, як і 10, 20, 100 і, навіть, більше років тому, незалежно від того, наскільки його виконання віддалилося від тих подій, що його породили. Найкращим способом переконатися в цьому буде простежити коротко долю бодай кількох гімнів різних народів і подивитися наскільки ідеї, що стали стимулом їхньої появи, відповідають нинішнім потребам суспільства.

Згадаймо як перший приклад легендарну «Марсельєзу»⁸. Ця пісня свободи, створена гарячково в переддень гострого моменту франко-австрійської війни, з 1795 з перервами по нинішній рік є гімном Французької республіки. Текст гімну надзвичайно войовничий. Він закликає французів взяти в руки зброю, об'єднатися в батальони

⁸ Відомості про гімни різних народів взято з видання: National anthems from around the world. Hal-Leonard, 1996. 168 p. ISBN 978-0793560790

і дати відсіч ворогу так, щоб його нечиста кров зросила французькі поля. Від часу створення цього тексту минуло вже понад два сторіччя. Політична ситуація в Європі кардинально змінилася. Франція і Австрія – дружні країни, члени «Європейського союзу». Ніщо тепер з берегів Дунаю не загрожує Франції, а демократичні свободи громадян країни давно завойовані. Але французи не відмовилися від свого гімну, і співають його з таким же завзяттям як і понад 200 років тому. Бо він для них – вічний символ нескореності батьківщини, ствердження вільнолюбства її громадян і величі держави, що стала колыскою демократії для європейських країн. Крім того, французький гімн 1795 р. заснував новий вид гімнів, що дістали свій розвиток у наступні десятиліття – гімнів боротьби.

Це в рівній мірі можна сказати і про польський гімн. Він, спершу як патріотична пісня з'явився в 1797 р., на кілька років пізніше від «Марсельси». Територія Польщі в цей час була захоплена сусідніми державами. Національного війська не було. Але в Італії під протекторатом Наполеона у складі французької армії було створено польський легіон, який очолив генерал Ян Домбровський. Це викликало еuforia в польських патріотів, які мріяли про те, що ця військова формація повернеться до краю і звільнить його від загарбників. Власне такі сподівання і відтворює гімн «Ще Польща не загинула» («Jeszcze Polska nie zginęła»). Його текст закликає поляків шаблею відібрати те, що в них забрала чужа сила, беручи приклад з перемог Наполеона Бонапарта, який у своїй зовнішній політиці виступав захисником Польщі. Осередком сюжету є приспів «Марш, марш, Домбровський з землі італійської до Польщі». Тому з таким ентузіазмом сприйнялася усіма прошарками польського населення «Мазурка Домбровського» (таку другу назву дістала пісня через національний характер її мелодії, написаної в ритмі мазурки). Пісня уособлювала віру в близьку перемогу. Але історія розпорядилася по-іншому: легіон Домбровського майже весь загинув на службі не своїй державі, походи Наполеона закінчилися поразкою, а Польща ще довгі роки не могла поновити свою незалежність. А що ж «Мазурка Домбровського»? Вона, як прекрасний міф, продовжувала вселяти в поляків упевненість у прийдешній перемозі і через 130 років після створення стала гімном вільної незалежної держави. І тепер, коли від часу її створення минуло понад 200 років, її ідейно-емоційний вплив на поляків не зменшився. Її звучання нагадує їм про трагічні сторінки рідної землі, а ще більше – про героїчну боротьбу за її звільнення, як і повсякчасну готовність повторити подвиг.

Трохи в іншій манері створено гімн Словаччини. Його текст «Над Татрою блискає» («Nad Tatrou sa blýska»), ув'язавши з мелодією народної пісні «Копала криниченьку» створив поет і громадський діяч Янко Матушка у 1843 р. Це був час, коли Словаччина перебувала під пануванням Угорщини, але почала активно прокидатися до національного життя. Янко Матушка в той час вчився в Братиславській семінарії, де улюбленцем учнів був викладач Штур – активний захисник народної (національної) мови. Уряд вимагав, щоб Штур викладав по-угорськи, а коли той відмовився, його звільнили з роботи. В знак протесту 23 учні семінарії покинули учбовий заклад і пішою дорогою відправилися в іншу семінарію, що була розташована в м. Леве. Протестний настрій, краса словацької природи, бажання бачити свою країну вільною, вилилися у спів пісні «Над Татрою блискає». Образ ворожих сил уособлюється тут в образі гуркоту грому. Грім пробудив словаків до суспільного життя,

тепер треба грім перемогти, і тоді словацька нація оживе. Це був початок великого шляху пісні, що увінчався наданням їй державного статусу у 1918 р. як частині чехословацького гімну (у поєднанні з чеським «Де мій дім»), а у 1991 р. – як гімну незалежної Словацької республіки. І тепер, як в кожний з 165 років, що минули від часу створення, виконання гімну змушує здригнутися серця словаків, співпережити долю рідної землі, небо якої колись застеляли хмари неволі; відчуття гордість за свій народ що зміг зупинити зловісні хмари і вступити на вільний шлях розвитку. І це незважаючи на те, що давно розвіялися ворожі хмари над рідною землею і ожила нація для вільного життя.

Можна згадати і дивовижну історію сучасного гімну Нідерландів. Його текст на мелодію французької солдатської пісні був створений майже на два століття раніше від англійського (1568–1572). Від того часу він був усвідомлений голландцями як символ нації. Але державним став лише у 1932 р. Зміст гімну повертає нас до середньовіччя, часу, коли Голландія підняла повстання проти іспанського панування. Від часу боротьби голландців проти іспанців минуло на даний час чотири з половиною сторіччя, але голландці до наших днів співпереживають здавалося б архаїчний текст гімну, трактуючи його як вищий вияв любови до Батьківщини, її історії та майбутнього.

Список наведених прикладів з історій гімнів різних країн можна продовжити. І всі вони заперечують твердження про те, що державний гімн повинен змістом відповідати «біжучому моменту» суспільно-політичного становища конкретної держави.

Про це має свідчити і історичний шлях гімну України. На початку 60-х років XIX ст., коли він створювався (ще як пісня), Велика Україна твердою абсолютистською рукою була міцно вмонтована у державний апарат іншої держави. Скупі автономні права, що існували давніше, були ліквідовані, державницькі прагнення розвитку нації переслідувалися, а українська мова в усіх сферах публічного життя була під заборонаю. Але поступово, головне під впливом творчості Шевченка, протестних рухів в Європі, ліквідації кріпацтва, ситуація змінюється. З'являються культурно-освітні організації з політичним підтекстом і навіть молодіжний рух з радикальними прагненнями. Виявом ідей такого руху і став текст пісні «Ще не вмерла України». В чотирьох строфах тексту П. Чубиського міститься палкий заклик повстати і здобути волю: «пора встати, пора волю добувати». На це «святе діло» «кличуть... із-за могил» національні герої – Наливайко, Залізняк і Тарас Трясило. Про серйозність намірів виразників ідей вірша свідчить остання строфа: «Наші браття слов'яни вже за зброю взялись, не діжде ніхто щоб ми позаду zostались»⁹.

Як бачимо, значна частина тексту присвячена мотивації повстання і боротьби. Але узагальнено ідея боротьби передана у 1-й скороченій строфі, що і стала словами гімну сучасної України. Ці слова знають і співають всі сучасні українці, хоч суспільно-політична ситуація в Україні зовсім не така, якою була понад півтора століття тому. Україна тепер – незалежна держава. Права її громадян захищають закони, а права її самої – ще й міжнародні договори. Та ми продовжуємо співати «Ще не вмерла» як символ нашого вічного прагнення до волі. Та хіба в нашому випадку йдеться тільки

⁹ Мета, 1863. № 4. С. 271.

про історичний символ? Адже в Україні відбуваються воєнні дії, а частина її території анексована. Тому текст нашого гімну – це ще й полум'яний заклик до сучасників відстояти свободу і незалежність саме сучасної Батьківщини. Є всі підстави для узгодження написаного в XIX ст. тексту з політичними прагненнями України XXI ст. без штучного пошуку відповідностей сучасному суспільно-політичному становищу в державі.

Зрештою, можна навести і приклад пошуку таких відповідностей в пісні-гимні однієї великої держави. Не будемо її називати – якщо читач захоче, то може здогадатися про яку державу йдеться. В цій державі була пісня про партію, і народ дуже любив цю пісню, бо любив партію. Коли в країні з'явився наймудріший в світі вождь, його ім'я було введено в пісню, а пісня стала гимном держави. Народ дуже любив цей гимн, бо любив свого вождя. Минали роки і вождь помер. Тоді з'ясувалося, що вождь не був ідеальним, і що він робив багато поганих справ і навіть убивав людей. Обурений народ змінив текст гимну і вивів прізвище диктатора з нього. Вкотре була знайдена відповідність «біжучому моменту», але це було не все. Держава розпалася і основний її уламок, щоб зберегти відповідність «біжучому моменту» знову був змушений міняти текст гимну. Чи такої відповідності суспільно-політичним умовам бажають українському гимну його критики? «Біжучий момент» завжди змінюється, а гимн – це символ вічного, за який ніколи не соромно, який вселяє в людей гордість за рідну країну в її поступі вперед. Текст П. Чубинського закликав українців віддати «душу й тіло» за свою свободу. Цей заклик є актуальним для всіх часів існування народу та його держави.

3. Гимн «Ще не вмерла Україна» є калькою польського гимну «Єшче Польська не згинула».

Те, що гимн «Ще не вмерла» в тій чи іншій мірі пов'язаний з поляками чи польським гимном, можна було почути ще у позаминулому столітті. На цю тему ширилося безліч вигадок. Серед них були такі, що приписували створення гимну полякам, інші обвинувачували автора слів (П. Чубинського) у повній відповідності його твору змісту польського гимну, а ще поширювалося твердження, що наш гимн написано первісно на мелодію польського гимну. Всі ці «обвинувачення» давно спростовані і в наш час майже не повторюються.

Одна деталь все ж не дає спокою критикам поетичного тексту нашого гимну – його перший рядок виявляє різку подібність до першого рядка польського гимну Категоричним прихильником цієї думки виявився свого часу академік П. Толочко, побачивши в нашому гимні «... явное эпигонство». Мотивація проста – «Поляки поют: „Ишче Польша не згинула“, а мы „Ще не вмерла Україна“. Сегодня, когда образовалось великое государство, петъ эпигонский текст Чубинського, мне кажется, как-то нехорошо»¹⁰.

Про близькість фрази «ще не вмерла» українському менталітету говорилося вище. Щоб зняти негатив з обвинувачення у запозиченні фрази з іншого гимну, звернімо увагу на те, що творення національних гимнів різних держав і народів відбувається в тісному взаємозв'язку. Кожний національний гимн є не тількию частинкою національного суспільного процесу, а й світового, а тим більше процесу

¹⁰ «Бульвар». 2006. № 10 (46). С. 15.

сусідніх держав або народів. Мало знайдеться гимнів, які не були б чимось схожими на гимни інших народів. Так, цілу серію подібностей породив один із найдавніших у світі гимнів – англійський гимн «Боже, бережи короля (королеву)». До речі, текст нашого духовного гимну «Боже великий, єдиний» з музикою М. Лисенка на слова О. Кониського своїм початком відлунює саме такий тип гимну. Щодо польського гимну, то ще в статусі пісні своєю безкомпромісністю до ворогів, ефектною в народному стилі мелодією завоював велику симпатію багатьох поневолених слов'янських націй. Не дивно, що вона викликала наслідування. Одне з таких наслідувань – пісня «Гей, слов'яни», що її текст написав словацький поет Самуел Томашик на мелодію «Єще Польска» у 1834 році. Текст цієї пісні, в добу її популярності, був перекладений на всі слов'янські мови, зокрема Павлом Грабовським на українську. У слов'янських версіях вона розпочиналася подібною до першовитоку фразою: «Гей, слов'яни, наша слов'янська мова ще живе». Пісня «Гей, слов'яни» навіть була гимном різних слов'янських держав у період від 1939 по 2006 рік.

Отже збіг почачових фраз українського і польського гимнів може вказувати не на недолік українського, а на його тісний зв'язок з визвольним рухом європейських народів. Це підтверджує і той факт, що П. Чубинський створював первісно свій текст на мелодію сербської революційної пісні.

4. Гимн стверджує нашу спадковість «козацького роду», а не всі мешканці України є етнічними українцями і, навіть, не всі сповідують християнську віру.

Чи правомірний цей закид? Абсолютно ні. По-перше гимни майже стовідсотково породжені національними рухами, а отже є явищами національними. Логічно, що люди інших національностей, які здавна проживають в Україні, повинні сприймати українську історію як свою, а отже, так само як свій сприймати і український державницький родовід. Це саме можна сказати і про тих людей, що недавно влилися в українську державну спільноту. Адже даремно в багатьох країнах такі люди перед отриманням громадянства повинні скласти іспит не тільки з державної мови цієї країни, але і з її історії. Крім того, вони присягають на вірність новій Батьківщині. В країнах британської співдружності нові громадяни присягають на вірність монарху. І до цього часу не було чути, щоб хтось з таких нових громадян вимагав зміни гимну своєї нової держави. Що ж стосується українського гимну і України, то можна додати, що козаки в наш час сприймаються не тільки у вимірі своїх етнічних характеристик і конкретних діянь, а й у своєму світовому значенні – як сміливі і результативні борці за волю і справедливість, своєрідні лицарі свободи в царстві тиранії. Відчувати себе продовжувачем їхніх кращих традицій є почесним обов'язком кожного громадянина України.

Ми коротко розглянули негативні закиди тексту українського гимну деякими критиками. На завершення можна ствердити: текст гимну України відповідає усім вимогам творення державних символів. Він гідно вписується в український історичний процес. Додамо до того, що він далеко не вичерпав свої потенційні можливості в сучасному житті держави. Про це свідчить його звучання на Майданах та у всіх доленосних для нашої держави подіях.

